

Орвеллом, усі небезпечні теми вилучалися. Люди трималися окремими групами, зустрічалися лише на лекціях і мало знали один про одного... Ні, ми не були говірки. Я вагалася три з половиною роки, доки наважилася запитати однокурсника, чи засланий поет — його дядько. Невсипуще око слідкувало за нами уважно, в цьому я переконалася на власному досвіді»³³⁰.

У 1937 р. представники бадьорого, життєрадісного, цілеспрямованого, монолітного в своєму єднанні радянського студентства у відкритому листі до першого кандидата в депутати Верховної Ради, вождя народів товариша Сталіна поклялися: «Ми, радянські студенти, будемо до кінця з усією більшовицькою завзятістю і безпощадністю викривати, викорчовувати і знищувати всіх ворогів народу»³³¹.

Непохитна віра лідерів більшовиків в те, що має бути один шаблон світосприйняття, що багатовимірність поглядів небезпечна, диктувала необхідність постійних пошуків «ворогів» в студентському середовищі і стала характерною ознакою суспільної поведінки. Наведені вище факти дають можливість говорити про наявність серед молоді значної частини незгодних з політикою партії на різних ділянках господарського життя і в ідеологічній сфері. Студенти не всі були загінотизовані лозунгами і закликами, крім незгоди з генеральною лінією партії, колективізацією, з темпами індустріалізації, що вважалося проявом опортунізму, вони протистояли ударництву, бригадам, критично ставилися до соцзмагання, особливо рішуче відстоювали своє право принаймні на сумнів. Та сумніватися також було недозволено і небезпечно, це викликало звинувачення в правому опортунізмі. Для подолання численних «ухилів» успішно використовувалися всілякі репресивні заходи — від чисток до арештів, що створювало атмосферу напруги, недовіри до ближнього і змусило переважну більшість студентів засвоїти зовсім нехитру науку вірного орієнтування у політичному просторі радянського ВНЗ: бути не просто мовчазним спостерігачем, а «палким прихильником» модернізаційних процесів за радянським зразком.

6. «Щасливі» будні нового радянського студентства

Зважаючи на економічний стан країни, провести в життя тезу про державну підтримку студентства, як необхідну умову здійснення політики пролетаризації, було надзвичайно важко. У повідомленнях з місць Наркомам постійно вказувалося на те, що матеріальне становище студентства із року в рік продовжувало залишатися надзвичайно важким і навіть погіршувалося. Розчарування наступало не лише від нестерпних матеріальних умов, але й від ставлення до проблем студентів з боку представників влади. Розвинений комплекс ідеї відплати змушував знову й знову стукатися в усі інстанції в надії на розуміння, увагу і, в решті решт, на вирішення проблеми. Редакції завалювалися студентськими листами, в яких «з неоднаковим умінням розповідають студенти про все, що стає їм на перешкоді боротися за високу якість навчання»³³². Серед них найчисленнішими були скарги на умови життя. Традиційно продовжували студенти звертатися і до влади з надією на вирішення матеріальних проблем. Наприклад, студенти Харківського зернового інституту скаржилися П. Посишеву (27 січня 1935 р.), що «студенти “6000” є такі, що ходять босі, обірвані по холоді, від чого бувають хвороби. ...Єсть студенти, які далеко від свого дому і

немає знайомих близько, по пів місяця не бувають в столовці, харчуються самим хлібом, а буває так, що по два дні нічого не їсть, бо ніде не розживається нічого і ходє як хмара смутний та голодний. Наслідком цього є випадки опуху студентів від голоду (Крістінін, Мартиненко, Волощенко, Щербаченко), то цим товаришам, звичайно, наука не піде в голову. Єсть випадки, через недостачу харчів бросали учобу (як Куліков, Баданнік, Гребінь, Гнідий, Куцова). Єсть випадки, коли студенти свою останню одіж продають на харчі лише для того, щоб не опухнути з голоду, як Щербаченко Іван»³³³. Як бачимо, не всі студенти могли пристосуватися до життєвих вимог, та влада вважала це невміння «трагедією непотрібної трагічності», котра просто дивує своє дріб'язковістю. Для тисяч молодих людей це була серйозна реальність і витримати її вдалося не всім.

Як і в попередньому десятилітті, студентам 1930-х рр. доводилося обмежувати себе в самому необхідному, шукати додатковий заробіток, щоб якось зводити кінці з кінцями. О. Засенко згадував: «Для заробітку нам будь-яка робота була бажаною. На товарній залізничній станції і в дніпровському порту ми розвантажували лісоматеріали, камінь, зерно, цеглу, вугілля. Інколи бралися і за посильну інтелектуальну роботу. Наприклад, за дорученням Київського кореспондентського пункту газети «Комуніст» обстежували різні установи, промислові підприємства, учбові заклади, громадські організації й торговельні об'єкти... виступали в київських кінотеатрах з короткими лібретто-коментарями перед початком демонстрування фільмів»³³⁴. Інший студент писав: «Найбільшою мрією студента було потрапити нічним сторожем у який-небудь магазин. Дадуть тобі кожух, валянки (якщо холодно), закриють між двома дверима, запалять світло — і сиди. Ніч. На вулиці тиша. Можна готуватися до лекцій, а над ранок і поспати сидючи. А тим часом, як говорили, «солдат спить, а служба йде». Таким щасливчикам заздрили. А взагалі не зневажали ми ніякою роботою, щоб підробити до своєї стипендії»³³⁵. Поодинокі студенти влаштовувалися на прибутковішу роботу, наприклад, штатними редакторами кінофабрики: «Почався для нас надзвичайно цікавий, напружений і до краю заповнений всілякими обов'язками час. О 7-й годині ми бігли на лекції в інститут. Після 12-ї години дня поспішали на кінофабрику. Десь о 8-й чи 9-й вечора поверталися в гуртожиток ... і до пізньої ночі готувалися до наступних занять, виконували редакторську роботу. І так день у день. Без вихідних. Молодечої енергії вистачало на все»³³⁶.

Але фортуна посміхалася далеко не всім, роботу в ті часи знайти було не так і легко, оскільки студентів не реєстрували на біржі. Тож, якщо у студента не було ні стипендії, ні роботи, ні допомоги від рідні, життя перетворювалося на суцільну муку. В моменти розпачу забувалися запевнення влади, що всі ці труднощі тимчасові, що потрібно терпіти, стійко переносити життєві незгоди. Дехто навіть «брав перо і писав чортівщину», щоб згодом за неї поплатитися власною свободою: «Інколи траплялися хвилини відчаю, я чомусь не бачив в близькому майбутньому скільки-небудь значного покращення політичного, побутового і економічного життя селян. Це підсилювалося тією обставиною, що я — людина енергійна, із деякими знаннями, з бажанням працювати, з бажанням допомогти моїй озлиднілій сім'ї — не міг не лише їй допогти, але навпаки, був час, коли опинившись без копійки грошей в кишені, коли я цілодобово, як божевільний, бродив вулицями Харкова голодним і напівроздягненим»³³⁷.

Значна частина молоді стійко намагалася перенести всі тяготи студентського життя, незважаючи на ботинки, що «просять каші», на те, що похід в їдальню вимагав великих підрахунків. У багатьох спогадах згодом підкреслювалося: «Ми жили тяжко, але неповторно гарно»³³⁸. Звичайно, так не змогли сказати ті, хто був принесений на вівтар науки і політики в якості жертви — лише в столичному Харкові, де забезпечення медичною допомогою було краще в порівнянні з іншими містами України, за даними лише однієї студентської поліклініки, у рік умирало 17 студентів (за три роки — 51, 29 з яких хворіли на туберкульоз)³³⁹. Відомий український літературознавець С. Крижанівський писав, що «маючи від «хорошей жизни» лихе недокрів'я та ще з десятків хвороб, вирішив їхати додому вмирати. Цей «гарний намір» мало не виконав, але молодий організм узяв своє: після довгих місяців хвороби я одужав», після чого знову поїхав учитися³⁴⁰. Чимало студентів від «гарного» життя розбігалися з храмів науки, не в силах перенести відчуття людського приниження перед численними матеріальними проблемами, коли доводилося думати «про перевагу борщу над пізнанням Канта». У 1930 р., наприклад, саме через матеріальні проблеми із 752 прийнятих до ХІНО студентів через три місяці залишилися 669, із ХІНГ пішло 30 чоловік, із сільськогосподарського інституту — 14³⁴¹.

Протриматися, в першу чергу, могли ті студенти, які отримували державну стипендію. Кількісні показники, в протизагони якісним, дають непогану картину: і розмір стипендії, і число стипендіатів і утримання на одного студента постійно зростали. Так, якщо у 1927/28 н.р. середній розмір стипендії становив 24,3 руб., охоплено ними було 42% студентів, то у 1929/30 р. він підвищився до 48,6 руб. і стипендіями було вже охоплено 65,6% студентів³⁴². Витрати на утримання одного студента становили у 1932 р. 875 руб. порівняно з 598 руб. у 1928 р.³⁴³

Розмір стипендій залежав від типу інституту, поясу розташування навчального закладу і курсу. У 1930/31 н.р. студенти індустріально-технічних інститутів, у середньому, отримували 70 руб. на місяць, сільськогосподарських, економічних і педагогічних — 65 руб., медичних і юридичних — 50 руб.³⁴⁴ У межах кожного типу інституту розмір стипендії залежав від курсу навчання, розташування інституту в одному з п'яти поясів тарифів заробітної плати і трьох розрядів, в які зараховувалися студенти залежно від виробничого стажу і сімейного стану. Студенти індустріально-технічних інститутів забезпечувалися стипендіями на 75%, сільськогосподарських, педагогічних та економічних — на 70%, медичних — на 60%, всіх інших денних ВНЗ — на 50% від загальної кількості студентів³⁴⁵.

Зростання стипендії до кінця десятиліття так і не вплинуло на покращення життя студентів, оскільки зростала вартість найнеобхідніших речей і продуктів, які, до того ж, неможливо було придбати. У 1931/32 н.р. «обід, що був 29 коп., тепер коштує 45 коп.; сніданок і вечеря, замість 16 коп. — 23 коп. Взагалі ціни по студіальням дуже строкаті. Так, по різних місцях обід коштує від 30 до 50 коп.»³⁴⁶. В Київських студіальнях вартість обідів зросла у 1932 р. до 75 коп.³⁴⁷ В цей час практикувалися також диференційовані обіди, тобто за різну ціну. Наприклад, в Київській студіальні № 10 такий обід коштує вже не 28 коп., а 70³⁴⁸. Досить часто, щоб знизити ціну на обід, фонди на одноразове харчування розділяли на три рази.

Шокували студентів і ціни в комерційних магазинах, що в два-чотири рази перевищували ціни на товари, які можна було придбати за картками, не випадково студент II курсу Дніпропетровського інституту профосу Хвостенко скаржився, що є «комерційні ціни, а комерційної стипендії нема»³⁴⁹. Привілеями користувалися «парттисячники», які отримували по 175 руб. Невелику частину становили персональні стипендії — в полуторному або подвійному розмірі³⁵⁰.

У липні 1932 р. був запроваджений новий принцип стипендіального забезпечення студентства, за яким стипендії призначалися у залежності від успішності. Визначення кількості стипендіатів наперед встановленим процентам, а також розряди і пояси тарифної заробітної плати і диференціація розміру стипендії за типами ВНЗ були ліквідовані. В інститутах фіксувалися критичні оцінки диференціації стипендії, особливо серед відстаючих в навчанні активістів, які могли лише, за словами М. Хвильового, «комсомолити в пустопорожнє», тобто прикривали показною активністю свою бездіяльність і елементарну неграмотність. Інші студенти, навпаки, могли звернути більш серйозну увагу на навчання «у зв'язку з закликком до цього уряду, а також своєю матеріальною зацікавленістю», оскільки стипендія часто залишалася єдиним джерелом матеріального добробуту. Та навіть апеляція до цієї, одної із шести основних умов Сталіна, не рятувала від звинувачення в «голому академізмі», через успішність у навчанні студенти продовжували страждати, як, наприклад О. Буслик, студент Шосткінського хімічного інституту³⁵¹.

Порядок призначення стипендій у низці інститутів порушувався. До середини 1930-х рр. існувала практика переглядати списки стипендіатів не два рази на рік, після закінчення семестрів, як було визначено постановою РНК СРСР від 10.06.1933 р. за № 181, а щомісячно³⁵². Крім того, досить часто вона видавалася несвочасно³⁵³. Продовжували звинувачуватися правління інститутів у тому, що «довгі роки стипендію одержували класово-чужі, ворожі елементи». Наприклад, у Київському медичному інституті серед таких у листопаді 1935 р. були названі «Кичук — учасник банди Щербаника (Володарський р-н), куркуль; Анохіна — чоловік, батько і дід якої були попами; Ковальчук — син куркуля, вся сім'я якого вислана в далекі табори у 1931 р.» та інші³⁵⁴. Часто стипендії позбавляли студентів, які направлялися на ліквідацію різних «проривів» тощо.

Директори навчальних закладів мали право знизити на 50% стипендію студентам, які погіршили свою роботу і позбавляти стипендії тих, хто працює незадовільно, але ні в якому разі не через матеріальну забезпеченість (відповідно до закону від 11 листопада 1937 р.)³⁵⁵. Проте студенти скаржилися на відмову у зарахуванні їх на стипендію саме через високу заробітну плату батьків, як, наприклад, студентка Дніпропетровського хіміко-алюмінієвого технікуму Бородавка, якій не видавалася стипендія через те, що її батько отримував 300 руб. Студбюро ВЦСПС отримувало досить багато листів від студентів, які скаржилися на невірне зняття із стипендії, на зниження її розміру тощо³⁵⁶.

Грошей, які отримували на руки, залишалося після всіляких відрахувань майже вдвічі менше норми. Наприклад, студент I курсу Інституту інженерів транспорту у 1937 р. мав отримувати 93 руб. З них вираховували за обмундирування 43 руб., в рахунок позики — 5 руб., за гуртожиток — 3 руб. Таким чином, на руки студенти отримували 42 руб. На II курсі стипендія становила

103 руб., за обмундирування виплачувалося 28 руб., позика — 5 руб., гуртожиток — 4 руб., на руки отримували 67 руб. На III курсі стипендія становила 113 руб., за обмундирування — 25 руб., позика — 4 руб., гуртожиток — 4 руб., на руки отримували 83 руб.³⁵⁷ Як правило, вираховували гроші без погодження зі студентами, які часто навіть не здогадувалися, за що їх вираховували. У листі до П. Постишева студенти скаржилися (1935 р.): «У січні вираховували 10% за облігації, про що ніхто нічого не чув і не знав. Таким бюрократично-канцелярським методом виплачують позику»³⁵⁸.

Не в одному дописі описувалося тяжке життя молоді. Про життя студентів Харкова, наприклад, говорилося: «Стипендій та допомоги не видається, та й з харчуванням дуже зле. Живуть студенти буквально на останні копійки, що вивезли з дому. Живуть більшість так: або обідають тільки, або снідають та вечеряють — не обідають. Деякі, «звільнившись» від валюти, дійшли до того, що вициганюють у товаришів шматок хліба, або обгризок ковбаси. До того ж ось уже півтора місяці, як не дають постійних хлібних карток і через якусь «ревізію» крамниці сидять студенти 3 дні без хліба. Деякі з студентів спроквола сунуть на благбаз «реалізувати» свої злиденні речі — паски, чи рушник там якийсь»³⁵⁹.

У більшості випадків для молоді державна стипендія була не підмогою, а основним засобом існування, без неї студенти залишали інститути, а інколи безвихідь штовхала їх на розбій чи крадіжки. «У вересні 1929 р. я вступив до Харківського інституту народної освіти, — свідчив М.Г. Безуглий. Мені з невідомих причин відмовили в стипендії і в користуванні гуртожитком. З дому я не мав ніякої матеріальної підтримки. На лекції їздив в одній сорочці і босий, незважаючи на пізню осінь, тому і був посміховиськом серед студентів. Спробував вночі працювати, а вдень навчатися, я на досвіді взяв, що довго так продовжуватися не могло. Від постійного недоїдання і недосипання я часто на лекціях втрачав свідомість. Я вирішив застрелитися. В останній момент мені запропонували здійснити пограбування, на що я після короткого роздуму погодився»³⁶⁰.

Багато невстигаючих студентів вимушені були покинути навчання після постанови РНК СРСР від 11 листопада 1937 р. «Про підвищення стипендії студентам вузів», коли для отримання стипендії потрібно було мати лише добрі оцінки. З цього часу розмір щомісячних державних стипендій залежав виключно від курсу навчання. Для першого курсу встановлювалися стипендії у розмірі 130 руб., а для п'ятого — 200 руб.³⁶¹

Звичайно, що матеріальний стан студентів був далеко не однаковим, та навіть найбільш забезпечені жили досить скромно³⁶². Характерною рисою радянської економіки з кінця 1920-х рр., після переходу до центрального планування, став дефіцит товарів. Не вистачало не лише продуктів, але і одягу, взуття, товарів широкого вжитку. Відповідно до рішення влади, весь крам студенти мали отримувати у закритих розпродільниках, але більшість ВНЗ так і не змогла їх відкрити. Якщо ж це вдавалося, як, наприклад, у Сталінському гірничому інституті, необхідних товарів все рівно не було³⁶³. Тож питання постачання студентів промисловими товарами, навіть зошитами та олівцями, не було вирішено.

Матеріальні проблеми, як правило, студенти вирішували самостійно, можливості заробляючи гроші «хоч би на сякий-такий костюм, пальто й черевики...»³⁶⁴. У багатьох не було в що одягнутися і взутися: «Якби були промтоварні магазини, щоб купити одяг, взуття, білизну, різний крам... А їх немає... Жодного! ...»³⁶⁵. Тому всі були екіпіровані — хто як. Люди залишилися з проблемами кінця 1920-х — початку 30-х років, коли було ліквідовано НЕП та торгівлю. Б. Красовицький згадував, що його однокурсник не мав пальто і «йшов на заняття, обвішаний газетами, сколотими англійськими булавками»³⁶⁶. Шокувала студентів практика торгсинів, вітрини яких зачаровували асортиментом: «А в торгсині на вітрині, Є і сир, і ковбаса, А в радянськiм магазині — Повітря, сонце і вода». Студент-комсомолец Дніпропетровського інституту профосу Біловус обурювався таким станом: «Чому на вітринах висять пальто, а нам його не продають, якщо це така політика партії, то я не згоден». Йому студент Березняк — партієць, кинув репліку: «Це ж культурна торгівля»³⁶⁷.

Одягу, взуття, текстильної продукції не вистачало до кінця 1930-х рр. Мешканці Києва скаржилися, що перед магазинами одягу всю ніч стоять в чергах тисячі людей. Вранці міліція пропускала покупців в магазин партіями по 5–10 чол., котрі йшли «взявшись за руки (щоб ніхто не вліз без черги)... як в'язні»³⁶⁸. Тому студенти ходили в тому, що їм вдавалося випадково придбати, та ще й в межах куцого бюджету: «Коли бувало, йдемо разом вулицею — в картатих широких штанах (на Подолі поталанило придбати) і в своїх сіреньких кепочках, то зустрічні не раз поглядали на нас з явним чудуванням...»³⁶⁹. Кепка продовжувала бути атрибутом пролетарського студента: шилася вона з поширеного в ті часи дешевого «патріотику», мала вісім клинців і широкий козирок. Вихідці з села полюбили носити вишиті сорочки, принаймні, про це говорять спогади. Так, одеські студенти, у майбутньому відомі поети-сатирики, В. Іванович і С. Олійник, дали один одному клятку, що завжди, незалежно від моди, будуть носити, як талісман, українську вишиту сорочку³⁷⁰. Коли одного із них — Степана Олійника, звинуватили в «українському націоналізмі» і заарештували у 1931 р., речовими доказами були не лише зошит його віршів та конспекти лекцій, а й ... вишиванка! В сіренькому піджачку й сорочці-вишиванці з домашнього полотна ходив і студент Київського інституту соціального виховання Андрій Малишко³⁷¹. На групових світлинах тих часів завжди можна побачити молодь у вишиванках, вони вирізняються на тлі темно-сірих фабричного виробництва сорочок, жартома охрещених молоддю «смерть пралям».

Вирізнатися від загальної маси зовнішнім виглядом, носити модні кльоші й «бульдо», залишалося небезпечно. На таких студентів відразу ж звертали увагу, як, наприклад, на студента ХІНГу, комсомольця із села Себка, котрий спочатку був тихий і скромно зодягнений. На ІІІ курсі вже було «важко пізнати в ньому колишнього Себка. Розкішно зодягнений, новісіньке пальто, костюмчик, шовкове кашне, прекрасний портфель»³⁷². Таких студентів починали звинувачувати в ігноруванні громадської роботи, у байдужості до боротьби робітничого класу, бо, наприклад, для комсомолки того ж Інгопу Зіни Антипенко від результатів цієї боротьби мало що зміниться: «Для неї жодної пари фільдеперсових панчох не прибавиться й не зменшиться, навіщо їй турбуватися?». Не може справжня комсомолка, «схиливши кокетливо набік голову» дрібно крокувати коридором

під «аристократку»³⁷³. Незважаючи на те, що вона походила із робітничої сім'ї і батько її був партійцем, така комсомолка оголошувалася «чужою» студенткою, відомо ж, що «в сім'ї не без виродка». Дівчата, які наважувалися робити манікюр, фарбувати губи, оголошувалися «брудом на полотнах епох», у яких «геній у шкапових чоботях» обов'язково забере студентський квиток:

Для тебе лишається воля

Носити чи ні пазурі

Та —

З ними до нашого воза

Не лізь!³⁷⁴

7. «Проблема хліба»

З кінця 1920-х рр. в повсякденне життя студентства входила лімітована система постачання, що спочатку стосувалося основних продуктів харчування. В постачанні студенти прирівнювалися до категорії робітників легкої промисловості³⁷⁵. Охоплення студентів громадським харчуванням щороку збільшувалося (у 1930 р. — 65%, а у 1931 р. — до 80%). В Одесі щоденними обідами забезпечувалися 95% студентів. Незважаючи на стрімке зростання кількісних показників, харчова якість обідів була набагато нижчою за встановлені норми і дорівнювала лише 450–500 калоріям, тобто задовольняла лише півнорми, а в деяких їдальнях не було і цього. Наприклад, у Харківській студїдальні № 13 та № 23 калорійність у квітні–червні 1931 р. досягла лише 200–300 калорій. Підвищення цін на харчування на 62% не вплинуло на стан його якості³⁷⁶.

Через неякісне харчування неодноразово виникали конфлікти, як, наприклад, у Харкові у 5-й, 7-й та 12-й їдальнях, коли студенти кидали їжу і йшли голодними³⁷⁷. Не випадково проф. Нежданов, показуючи на борщ у їдальні Харківського зоотехнічного інституту, говорив: «Цей борщ такий же поганий, як і вся Радянська влада»³⁷⁸.

«З усіх студїдалень кричать, — писалося в пресі, — що обіди несмачні, що макарони часто бувають кислі, ковбаси смердючі (Луганськ); що риба гнила, крупи прілі, горох з черв'яками (Ржищів) і т.д.»³⁷⁹. У Києві при колишньому Михайлівському монастирі, що став КУБУЧем, в їдальні № 5 щодня харчувалося близько 5 тисяч студентів. Обіди в ній з кожним днем погіршувалися: «Неприпустимо кислий борщ, завжди одна і та ж перлова чи гречана вонюча каша. І навряд чи половина студентів їдять ті обіди. Ходять голодні»³⁸⁰. А у Запорізькій їдальні № 5 всі кислі рештки вчорашнього дня подавали до столу під час сніданку й вечері, а то й обіду наступного дня³⁸¹, в іншій — цілий місяць без змін на обід подавали одну сою за 52 коп.³⁸² В їдальні Олександрівського сільськогосподарського технікуму студентів щодня годували «нічим не заправленою водою з кількома набряклими крупинками. Іноді варять гнилі огірки. І все це подається у брудній посуді обов'язково з мухами»³⁸³. Тож не дивно, що неодноразово фіксувалися випадки отруєння студентів³⁸⁴, а об'їдки часто складали половину обіду³⁸⁵.

Загальний стан їдалень у Харкові, Одесі, Києві та інших містах був надзвичайно поганий, багато приміщень не відповідали своїм призначенням, не мали устаткування і приміщень для зберігання продуктів. Тому на них падали